

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Boekbespreking van: Emile, of over de opvoeding

Charmant, J.N.M.

Citation

Charmant, J. N. M. (1981). Boekbespreking van: Emile, of over de opvoeding. *Acta Politica*, 16: 1981(4), 556-561. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452225>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Jean-Jacques Rousseau, *Emile, of over de opvoeding*, Boom, Meppel/Amsterdam 1980, (Boom Klassiek 20), f 39,50 (paperback)

In Boek IV van de 'Emile' geeft Rousseau met instemming weer, hoe een vader zijn zoon genas van een ongezonde belangstelling voor vrouwelijk schoon. Nadat raad en vermaning hun uitwerking hadden gemist, nam deze vader zijn toevlucht tot de exemplarische methode en confronteerde de nietsvermoedende jongeling met een zaal vol syphilislijders. 'Bij dit afschuwelijke tooneel, dat op al zijn zinnen werkte, was de jonkman bijna van zich zelve gevallen. "Gij, ongelukkige lichtmis", zeide zijn vader op een driftigen toon tot hem, "volg de schandelijke neiging, die u meê-sleurt; weldra zult gij al te gelukkig zijn om in deze zaal toegelaten te worden, waar gij als een slachtoffer der schandelijkste smarten uwen vader zult dwingen om God voor uwen dood te danken".'

Dit citaat illustreert, dat een moderne vertaling van de 'Emile' geen overbodige luxe is. Het citaat is te vinden op pg. 278 van een zeventig jaar oude Nederlandse editie, een uitgave van de Gebr. E. & M. Cohen, Amsterdam, 1911, die in ons taalgebied nog het dichtst in de buurt komt van een volledige vertaling.¹ Wie deze passage in de recente uitgave van Boom wil naslaan, stuit onderaan pg. 221 op (...); het blijkt, dat dit voorbeeld van shocktherapie annex morele chantage een van de honderden passages is, die door Jeanne-Marie Noël, die tekent voor 'keuze, aantekeningen en inleiding', aan de in Rousseau geïnteresseerde tijdgenoot worden onthouden.

Er lijkt aan de toch al niet vrolijk stemmende geschiedenis van dit klassieke werk maar geen happy end te willen komen. De 'Emile', ooit in dit land voor het eerst gedrukt (en vervolgens in het openbaar verbrand) gaat nu al meer dan twee eeuwen zijn gang door de geschiedenis, verminkt en gecensureerd, bewerkt en verkort, vervalst en overwoekerd door commentaar. In de ons omringende landen is het ergste leed nu geleden, maar voor het Nederlands taalgebied heeft Boom de kans gemist om een eind aan deze schande te maken. In de reeks 'Boom Klassiek', geafficheerd als een van de weinige lichtpunten waar het gaat om vertaalde filosofische teksten, wordt de zoveelste 'keuze uit' deze klassieke verhandeling over de opvoeding aan de lezer voorgelegd.

Naar de overwegingen die tot deze betreurenswaardige beslissing hebben geleid kan de lezer alleen maar gissen; ze worden nergens vermeld. Natuurlijk is de 'Emile' een lijvig boekwerk, maar dat blijft het in deze gekortwiekte versie. Natuurlijk is de stijl van Rousseau wijdlopieg en herhaalt hij zich vele malen, maar dat euvel is niet te verhelpen door te hooi en te gras alinea's en pagina's te schrappen. De talloze weglatingen noodzaken tot vele kleine lettertjes om het betoog weer aan elkaar te lassen; deze inlassen zijn dikwijls van een dubieuze kwaliteit en in sommige gevallen bovendien nauwelijks korter dan de weggelaten tekst; kortom, een hoop rompslomp, die weinig oplevert en alleen maar stoort. De enige ratio die ik in de weglatingen heb kunnen ontdekken is, dat consequent verwijzingen naar in de vergetelheid geraakte figuren en geschriften zijn vermeden, waardoor annotatie tot een minimum beperkt kon blijven.

De teleurstelling over deze Boom-uitgave wordt alleen maar groter, wanneer blijkt dat de nieuwe vertaling van Anneke Brassinga in het algemeen correct is en heel leesbaar Nederlands oplevert. Met iets meer zorg zou Boom ons hebben kunnen verblijden met een uitgave die zowel bruikbaar is voor de geïnteresseerde bui-

tenstaander als voor de vakmatig geïnteresseerde lezer. Het lijkt me redelijk om te veronderstellen, dat kopers die bereid zijn zo'n veertig gulden neer te tellen voor een boek dat niet leest als een roman, zo iets doen omdat ze belangstelling hebben voor zo'n boek; zij hebben dan ook recht op het volledige werk, met zorg vertaald, deskundig geannoteerd en ingeleid. Het nut van een vertaling naar de wetenschappelijke Pleiade-editie, waarin vervolgens de noten van de auteur niet of nauwelijks worden opgenomen en nergens verantwoorde weglatingen schering en inslag zijn, ontgaat me.

Een recensie van Rousseau's 'Emile' heeft twee eeuwen na het verschijnen weinig zin. Er is een bibliotheek over vol geschreven; Rousseau is, zoals Beerling in zijn Rousseau-studie opmerkt, definitief 'een prooi der anderen' geworden.² Zinvoller lijkt het me, om enige gedachten te ontwikkelen over de relevantie van de 'Emile' voor hedendaagse politicologen. Te lang is de belangstelling van politicologen beperkt gebleven tot 'Het Sociaal Contract' en de twee vertogen over het ontstaan van maatschappelijke ongelijkheid, terwijl de 'Emile' het domein bleef voor pedagogen. Rousseau's ideeën over opvoeding zijn echter in essentie ideeën over *politieke* opvoeding; zij maken deel uit van zijn politieke filosofie. Mevr. Noël zet zich in haar inleiding terecht af tegen de tendens, om de 'Emile' uitsluitend te interpreteren in het licht van de persoonlijke problemen van Rousseau (de 'Emile' als zoenoffer voor het te vondeling leggen van zijn kinderen) en geeft er de voorkeur aan, het werk te zien als een stadium in de ontwikkeling van Rousseau's politieke ideeën. Wat helaas in haar inleiding niet uit de verf komt is, dat Rousseau er twee filosofieën over politieke opvoeding op na hield: een over de publieke opvoeding en een over de private opvoeding. De filosofie van de private opvoeding, neergelegd in de 'Emile', is bedoeld voor hopeloos 'corrupte' samenlevingen, waartoe Rousseau de meeste Europese samenlevingen van zijn tijd rekende. In zulke samenlevingen achtte Rousseau de kans op het verwezenlijken van zijn ideale politieke gemeenschap, gebaseerd op een wettig sociaal contract en geregeerd door de 'volonté générale', miniem. Hoofddoel van het opvoedingssysteem in de 'Emile' is daarom de corrumperende invloed van de samenleving zo lang mogelijk buiten de deur te houden, net zo lang tot de in afzondering opgegroeide opvoedeling in staat is om die corruptie te doorzien en het hoofd te bieden. Het gewenste eindproduct van de private opvoeding is een in alle opzichten autonoom individu, óók politiek autonoom: d.w.z. de ware politieke deugd toegedaan, niet van plan om zijn vrijheid en onafhankelijkheid te verkopen. Georiënteerd op universele normen en altijd bereid om het wereldlijk en kerkelijk gezag aan die normen te toetsen, is het eindproduct van Rousseau's private opvoeding een kosmopoliet, die potentieel subversief is, hoezeer hij zich ook 'van nature' aan de praktische politiek zal proberen te onttrekken. Dit schrikbeeld ligt duidelijk ten grondslag aan de heftige reacties van de wereldlijke en kerkelijke overheden op de 'Emile'. En het was des te meer een schrikbeeld, omdat de 'Emile' een blauwdruk is voor de opvoeding van kinderen uit de bovenste lagen van de maatschappij: de burgerij en de aristocratie, waar de bereidheid tot experimenten in brede kring aanwezig leek.³

Rousseau zag echter voor drie categorieën samenlevingen wél mogelijkheden om zijn ideaal van de ware gemeenschap te realiseren: kleine politieke gemeenschappen, die door wijze bestuurstradities behoed waren voor vérgaande corruptie (zoals zijn vaderstad, Genève), gemeenschappen, die nog dicht bij de natuur stonden (zoals de Caraïben) en volken, die bezig waren hun onafhankelijkheid te heroveren (zoals de Polen en de Corsicanen). Voor zulke samenlevingen had Rousseau

een heel andere blauwdruk van de opvoeding in gedachten: de publieke opvoeding.⁴ De rol van de vader of de gouverneur wordt nu geheel overgenomen door de gemeenschap en de instituties van de gemeenschap. Hoofddoel van de opvoeding is de participerende burger, de geheel op de gemeenschap georiënteerde republikeinse patriot, die geen wijder horizon heeft dan de eigen samenleving en zich te allen tijde laat leiden door het algemeen belang. Het gewenste eindproduct is het waarlijk vrije individu, deelhebbend aan het 'moi-commun' van de op aen sociaal contract gegrondveste staat.

Zonder inzicht in deze tweevoudige opvoedingsconceptie, die leidt tot twee diametraal tegenover elkaar staande opvoedingssystemen ondanks hun gemeenschappelijke basis in zijn politieke filosofie, is de 'Emile' niet meer dan een pittoreske mengelmoes van gepatenteerde reactionaire opvoedingsideeën (bijv. over seksualiteit en over man-vrouw-relaties) en verrassend moderne pedagogische inzichten (bijv. het consequent tot uitgangspunt nemen van het kind en zijn behoeften en mogelijkheden). Het is dan ook betreurenswaardig, dat cruciale passages over deze twee opvoedingsconcepties, of over de onmogelijkheid van publieke opvoeding in de toenmalige Franse samenleving, in deze Boomuitgave het slachtoffer geworden zijn van inkortingsdrang.⁵

Hetzelfde moet helaas geconstateerd worden voor uitweidingen van epistemologische of begripsmatige aard; dergelijke uitweidingen komen ongetwijfeld de leesbaarheid van de 'Emile' niet ten goede, maar wat door weglaten aan leesbaarheid gewonnen wordt, moet betaald worden met verlies aan inzicht in Rousseau's bedoelingen. Iemand die niet weet wat Rousseau verstaat onder 'amour-propre' en 'amour de soi-même' (en beide termen worden noch in de inleiding, noch in een verklarende noot toegelicht) zal ook licht heenlezen over het verschil in vertaling van deze termen (eigenliefde en liefde tot zichzelf). 'Amour de soi-même' is begripsmatig verbonden met de drang tot zelfhandhaving en met 'pitié' (de basis waarop alle sociale drijfveren berusten); de rede en het geweten transformeren de 'werkelijke' behoeften bevredigd zijn. Heel anders is het gesteld met 'amour-propre'; 'amour-propre' is competitief, is in essentie onbevredigbaar, en leidt tot het ontstaan van haatdragende passies als (seksuele) afgunst, hebzucht en heerszucht. 'Amour-propre' staat aan de basis van de corruptie van de samenleving. Rousseau ziet twee manieren om 'amour-propre' in banen te leiden: door de eigenliefde te richten op de deugd, of op de liefde voor de partner. In de 'Emile' is alle inspanning van de opvoeder op dat laatste gericht: de 'amour-propre' wordt getransformeerd tot romantische liefde en gericht op het huwelijksideaal. Daar staat of valt de hele onderneming mee; deze ombuiging van de in potentie corrumpende kracht van de eigenliefde is de kritieke fase van Emile's opvoeding en valt samen met de puberteit. In Rousseau's ontwerp voor de publieke opvoeding gebeurt het omgekeerde: alle energie wordt gericht op het transformeren van 'amour-propre' in publieke deugd en patriottische gevoelens. In de gedachtengang van Rousseau is een combinatie van beide strategieën uitgesloten: het is het een of het ander. Als het aan Rousseau lag, werden de woorden voor vaderland en burger uit alle moderne talen geschrapt, omdat de moderne, corrupte samenlevingen de burgerdeugden en de vaderlandsliefde niet meer kennen.

Rousseau's kernprobleem is in al zijn werk de verzoening van het klassieke ideaal van de publieke deugd met de eis van politieke vrijheid, de verzoening van gemeenschap en individu als vertrekpunten voor een politieke filosofie. Zijn synthese van individuele vrijheid en publieke deugd leidde hem tot de welbekende contradictie van de 'volonté générale', de algemene wil die meer is dan de som der willen van

de individuele leden van de gemeenschap, de wil waardoor individuen met afwijkende opvattingen zelfs gedwongen kunnen worden om 'vrij' te zijn. Ook in zijn geschriften over opvoeding streeft Rousseau naar een synthese van gemeenschap en individu, van deugd en vrijheid, die tot paradoxale opvoedingssystemen aanleiding geeft: een systeem van private opvoeding in verregaand isolement, resulterend in universele oriëntaties en individuele autonomie en een systeem van publieke opvoeding, waarbij het primaat bij de groep en de gemeenschap ligt, resulterend in uiterst particularistische oriëntaties en opgaan in het 'moi-commun'. Ik denk dat juist zijn 'amour de soi-même' tot plichtsgevoel voert. 'Amour de soi-même' is natuurlijk, dus goed, en eigenlijk niet corrumpbaar: 'amour de soi-même' is bevredigd, als onze opvoedkundige werken inzicht verschaffen in het waarom van die paradoxen, in de redenen voor het mislukken van de synthese. Het essentiële inzicht van Rousseau is, dat de mens vormbaar en ontwikkelbaar is en dat de mens, in iedere samenleving, het produkt is van die samenleving. Dit inzicht laat zich niet verenigen met een conceptie als die van Plato, waar de volmaakte mens en de ideale politieke orde, hoe onbereikbaar ook in de empirische werkelijkheid, toch als een eeuwig en onveranderlijk referentiekader, als een universele Vorm van de gemeenschap denkbaar zijn. Het inzicht van Rousseau, dat alle sociale gedrag geleerd gedrag is, dat alle denken over de mens en de wereld bepaald wordt door de samenleving waarin men gesocialiseerd wordt, leidt onontkoombaar tot de conclusie, dat ons beeld van de ideale orde en de volmaakte mens variabel is, manipuleerbaar is. De conceptie van de mens in de natuurstaat biedt hier in laatste instantie geen uitweg: de natuurlijke mens is voor eeuwig verloren gegaan op het moment dat een mens de maatschappelijke status verkoos en daarmee alle anderen dwong om te volgen. Naar het verloren beeld van de natuurlijke mens, bij Rousseau in bijna alle opzichten een voor-menselijk wezen, kunnen we alleen nog maar zoeken in de filosofie; door observatie en deductie kan de volmaakte mens, die in aanleg in de natuur van de mens opgesloten ligt, hoogstens benaderd worden, bijvoorbeeld door een opvoeding die 'de natuur' van de mens tot uitgangspunt neemt. Hier sluit zich meteen de cirkel: iedere opvoeding, ook de opvoeding van Emile, is maatschappelijk bepaald.

Rousseau lijkt deze conclusie nooit helemaal te hebben geaccepteerd; hij heeft nooit de poging opgegeven om dit inzicht toch te verzoenen met het idee van een universele goede orde, waarin alle contradicties tussen publieke deugd en individuele vrijheid worden opgeheven. Wat Rousseau's denkbeelden over opvoeding nu nog relevant maakt, is niet de empirische houdbaarheid ervan, maar het wezenlijke probleem met betrekking tot opvoeding waar hij op stuitte. Als de 'kneedbaarheid' van de mens als empirisch feit wordt geaccepteerd, kan die kneedbaarheid door de maatschappij 'ten goede' en 'ten kwade' worden benut. In termen van Rousseau: de mens kan gevormd worden tot een autonoom, vrij en sociaal wezen, maar ook tot een slaaf van de heersende opinies en een speelbal van de gecorrumpeerde 'amour-propre'. Waar Rousseau op stuitte was de vraag: opvoeding waartoe en met welk recht?

Er is minstens één deelgebied van de hedendaagse politicologie, waar deze vraag een actuele betekenis heeft: het deelgebied politieke socialisatie. Rousseau deelt het inzicht van de grondleggers van deze specialisatie binnen de politicologie, dat politieke systemen voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van politieke socialisatieprocessen. Maar Rousseau ontzegt politieke systemen, die het in zijn ogen niet waard zijn om voort te bestaan, het recht op het bedrijven van politieke socialisatie. Voor zulke systemen is de blauwdruk van de 'Emile' bedoeld. De 'Emile' is een opvoedingsconceptie, die anticipeert op onrechtmatige politieke socialisatie via de

'heersende opinies', de gecorrumpeerde sociale instituties, de gecorrumpeerde sociale werkelijkheid.

De 'Emile' van Rousseau kan nog altijd bijzonder waardevol zijn voor hedendaagse politicologen, die belang stellen in vraagstukken van educatie en socialisatie. Bestudering van dit werk kan bijdragen tot bezinning op conceptuele problemen, die in het deelgebied politieke socialisatie sinds het ontstaan in de jaren zestig aanleiding hebben gegeven tot verwarring: het onderscheid tussen directe en indirecte politieke socialisatie, tussen indoctrinatie of manipulatie en overdracht of ontwikkeling, tussen politieke socialisatie als systeemfunctie en als functie voor het individu.⁶ De actualiteit van Rousseau's opvoedkundige denkbeelden ligt niet zozeer in de antwoorden die hij formuleerde, als wel in de vragen die hij zich stelde, of die hij tenminste vermoedde.

J. N. M. Charmant

Noten

1. Deze uitgave voert ten onrechte het predicaat 'onverkort', omdat boek V niet is opgenomen. De vertaling is van S. H. ten Cate, herzien door de in zijn tragische levensloop nauwelijks voor Rousseau onderdoende Dante-vertaler en utopist J. K. Rensburg.

2. Een formulering van Sartre, door Beerling aangehaald in zijn voorwoord. R. F. Beerling, *Het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau*, Deventer, 1978.

3. Zie bijv. Beerling, *op. cit.*, pag. 232; afgezien van de materiële voorwaarden voor een meer dan twintig jaar durende opvoeding, die ver buiten het bereik lagen van de arbeidende klasse, was Rousseau van mening dat de armen zo'n opvoeding niet nodig hadden, omdat zij enerzijds minder gecorrumpeerd zijn dan de rijken en anderzijds door de 'noodzaak' van hun omstandigheden worden opgevoed en niet door 'opinies'.

4. Rousseau's denkbeelden op dit punt zijn te vinden in: 'Considérations sur le gouvernement de Pologne' en 'Economie politique'.

5. Cf. weglatingen op pag. 64.

6. Zie bijv. het nog altijd actuele artikel van F. I. Greenstein: 'A note on the ambiguity of "political socialization": definitions, criticisms, and strategies of inquiry', in: *Journal of Politics* 32 (1970), blz. 969-78.

Reinhold Zippelius, *Gesellschaft und Recht, Grundbegriffe der Rechts- und Staatssoziologie*, Verlag C. H. Beck, München 1980, 157 pag.

Een verwarrende verzameling citaten en parafrazen van een zeventigtal sociologen, politicologen en juristen. Maar wel zodanig gerangschikt en gepresenteerd dat het een eigen, lopend verhaal lijkt. Een korte uiteenzetting van wat sociologen over wetenschapsbeoefening hebben gezegd, wordt gevolgd door een zestal kleine pagina's over de verhouding tussen sociologie en recht, waarin het niet altijd duidelijk is of met recht bedoeld wordt rechtswetenschap dan wel geldend recht. Beschouwingen over normatieve elementen in de samenleving en de functies van het recht ten aanzien daarvan vormt een derde deel. De sociale factoren die inhoud en effectiviteit van het recht bepalen, worden in een vierde hoofdstuk aangestipt waarna besloten wordt met een uiteenzetting van enkele theorieën over sociale verandering.

Ik vind het maar een raar, oppervlakkig boekje, zonder een duidelijke systematiek, vaak ook onnauwkeurig refererend. Net of er wat planken over rechtssociologie en rechtspoliticologie uit de eigen boekenkast zijn samengevat zoals het toevalig uitkwam. Wel bruikbaar om een enkel ding snel op te zoeken, maar af te raden voor studenten, hoezeer ook leesbaar Duits.

Henc van Maarseveen

Robert Abrams, *Foundations of Political Analysis. An Introduction to the Theory of Collective Choice*, Columbia U.P., New York 1980, pp. 351

De theorie van de collectieve keuze-processen heeft haar oorsprong in de micro-en welvaartseconomie, als we althans de eerste aanzetten van wiskundigen in de 18e en 19e eeuw even vergeten en het werk van Arrow, Black, Downs en von Neumann & Morgenstern uit de jaren '40 en '50 van deze eeuw als werkelijk startpunt nemen. Het is echter niet verwonderlijk dat gezien de aard van het kenobject sindsdien meer en meer politicologen zich met de ontwikkeling van deze theorie zijn gaan bezighouden. Het is en het blijft desalniettemin een terrein waar economen en politicologen elkaar zullen blijven ontmoeten.

Het doet vanuit dit oogpunt dan ook wat vreemd aan dat Robert Abrams blijkens de titel van zijn hier te bespreken boek meent deze theorie tot hoeksteen van de politieke analyse te moeten bestempelen. Enerzijds lijkt het moeilijk te verdedigen dat politieke analyse of politicologie in essentie alleen de theorie van het collectieve keuze-proces omvat; anderzijds zou men met evenveel recht kunnen stellen dat het onderwerp de 'Foundations of economic analysis' betreft. De strenge afbakening die uit de titel spreekt, kan dan ook naar mijn mening alleen worden verklaard uit een bestaande leemte in de kennis van de economische theorie bij de schrijver.

Ter staving van deze wellicht ietwat boud overkomende uitspraak kan niet alleen naar de samenstelling van de literatuurlijst worden verwezen, maar ook naar de opzet en indeling van het werk. Meer dan de helft van het boek is gereserveerd voor uiteenzettingen over besluitvormingsregels en ruimtelijke modellen in de politiek, terwijl de beginselen van de speltheorie en de theorie van de collectieve goederen tezamen in nauwelijks 150 pagina's worden samengeperst. Kwantiteit en kwaliteit zijn uiteraard twee verschillende grootheden, maar in dit geval geldt zeker dat de eerste hoofdstukken beter aan de verwachtingen voldoen dan de latere zoals ik hieronder zal adstrueren.

De genoemde verwachtingen zijn gebaseerd op hetgeen de auteur in de Inleiding zegt voor te hebben met dit boek: een introductie te presenteren in de collectieve keuze-theorie op een eenvoudiger niveau dan Riker & Ordeshook's *An Introduction to Positive Political Theory* uit 1973. Een dergelijke introductie waarbij geen specialistische kennis wordt voorondersteld ontbreekt volgens Abrams nog steeds. Speciale nadruk, zo kondigt hij aan, zullen ook de relaties tussen de verschillende deeltherieën van de collectieve keuze-theorie krijgen.

Wanneer we deze doelstellingen als toetssteen hanteren voor de evaluatie van de onderscheiden hoofdstukken, dan blijken er zoals hierboven al gesteld, grote verschillen in de mate waarin zij zijn vervuld. In het eerste hoofdstuk 'Constitutions', worden de kernbegrippen gepresenteerd die in de volgende hoofdstukken een rol spelen: constitutie, sociaal contract, rationaliteit, de meerderheidsregel en nut.